

Ariel Orzełek

(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

<https://orcid.org/0000-0001-5360-464X>

e-mail: ariel.orzelek@mail.umcs.pl

Kryzys wewnętrzny w Chrześcijańskim Stowarzyszeniu Społecznym w latach sześćdziesiątych i upadek polityczny Jana Frankowskiego

Internal Crisis in the Christian Social Association in the 1960s and the Political Fall of Jan Frankowski

ABSTRACT

This article presents the history of an internal crisis in the Christian Social Association (ChSA) in the 1960s, which led to the political downfall of its founder and first leader, Jan Frankowski, in 1968. The genesis of the events is presented, connected with the group's dissatisfaction with the activities of the president, expressed both by the members of the CHSA and its political supervisors, as well as with the influence of the agents branched in the Association and the political conditions related to the crisis of 1968 in the People's

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Ariel Orzełek, the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4A Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Funding from the National Science Center within the framework of the competition „Miniatura 2”, project no. 2018/02/X/HS3/02761 <i>On the multiplicity of ways of lay Catholics in People's Poland. Political concepts of Jerzy Hagmojer, Jan Frankowski and Konstanty Łubieński – preliminary queries</i>			
SUBMITTED: 2022.05.10	ACCEPTED: 2023.01.15	PUBLISHED ONLINE: 2023.12.21	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	

Republic of Poland. Attention was also paid to the characterological predispositions of Frankowski and his opponents, which had a fundamental impact on their political choices and conduct. In this context, the question of the President's political opportunism was considered above all. All these factors contributed to his political defeat. His fate after his marginalization and the history of the Association after 1968 proved that the ChSA, despite changes in personnel, was still controlled by the Ministry of the Interior, and the Office for Religious Affairs and was divided by the ambitions of its leaders.

Key words: Christian Social Association, Jan Frankowski, March 1968, Polish People's Republic, political opportunism

STRESZCZENIE

Artykuł prezentuje dzieje kryzysu wewnętrznego w Chrześcijańskim Stowarzyszeniu Społecznym (ChSS) w latach sześćdziesiątych, który doprowadził w 1968 r. do politycznego upadku jego twórcy i pierwszego przywódcy, Jana Frankowskiego. Zaprezentowana została geneza wydarzeń, związana z niezadowoleniem z działań prezesa, wyrażanym zarówno przez członków ChSS, jak i jego politycznych nadzorców, a także wpływ rozgałęzionej w Stowarzyszeniu agentury i uwarunkowań politycznych związanych z kryzysem 1968 r. w PRL. Uwagę zwrócono również na charakterologiczne predyspozycje Frankowskiego i jego oponentów, mające zasadniczy wpływ na ich polityczne wybory i postępowanie. W tym kontekście rozważona została przede wszystkim kwestia oportunizmu politycznego prezesa. Wszystkie te czynniki przyczyniły się do jego politycznej klęski. Jego losy po marginalizacji i dzieje Stowarzyszenia po 1968 r. dowiodły, że ChSS, pomimo zmian personalnych, ciągle było sterowane przez MSW oraz UdsW i skłócone na skutek ambicji swych przywódców.

Słowa kluczowe: Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne, Jan Frankowski, Marzec 1968, oportunizm polityczny, Polska Rzeczpospolita Ludowa

Przeigrana „partyzantów” gen. Mieczysława Moczara oznaczała fiasko koncepcji wmontowania do obozu władzy „PAX-u”, jednoznacznie wpisującego się w retorykę prowodyrów marcowej rozgrywki¹. Interpelacja koła „Znak” w sprawie represji wobec studentów pogłębiła podziały pomiędzy zmierzającym do ugody z systemem Januszem Zabłockim² a zrywającymi z neopozytywizmem Stanisławem Stomą, Tadeuszem

¹ O umocnienie dumy i godności narodowej. Wywiad z prezesem ZBoWiD min. Mieczysławem Moczarem, „Słowo Powszechne” 1968, 67, s. 1–2; A. Dudek, G. Pytel, *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990, s. 294–300; T. Sikorski, *Orientacje ideowo-polityczne środowisk katolików świeckich w Polsce (1956–1972)*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim, t. 2, 1956–1972*, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2017, s. 110–112.

² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [dalej: AIPN], sygn. IPN BU 0648/138, k. 100; J. Zabłocki, *Dzienniki*, t. 2, 1966–1975, Warszawa 2011, s. 260–262, 279–282; J. Zawieyski, *Dzienniki*, t. 2, *Wybór z lat 1960–1969*, red. A. Knyt et al., Warszawa 2012, s. 737–739, 742–743, 749, 753, 760–763, 770–771, 780–781, 793; S. Stomma, *Pościg za nadzieją*, Paris 1991, s. 135–138; R. Ptaszyński, *Stommizm. Biografia polityczna Stanisława Stommy*, Kraków 2018, s. 403–415; *List Janusza Zabłockiego do pozostałych członków Koła Postów „Znak”*

Mazowieckim i Jerzym Zawieyskim. Konstanty Łubieński, którego kole-dzy powstrzymali przed wygłoszeniem antyrządowych deklaracji, wkrót-ce zaczął blisko współpracować z Zabłockim³.

Trzecim, najmniej wpływowym i niezbyt interesującym historyków⁴, sformalizowanym środowiskiem katolickim było założone w październiku 1957 r. i kierowane przez Jana Frankowskiego (nominalnie prze-wodniczącego, zwyczajowo nazywanego „prezesem”) Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne. Wiosną 1968 r. Frankowski niespodziewanie dla zewnętrznych obserwatorów utracił jednak ster ChSS, a czasowo został nawet z niego usunięty. Ten „przewrót pałacowy” był rezulta-tem działań wewnętrznej opozycji, politycznej atmosfery Marca, błędów Frankowskiego i przyzwolenia jego dotychczasowych protektorów na szczycie władzy. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie tych wydarzeń oraz ich genezy w postaci kryzysu wewnętrznego w ChSS. Omówiłem także dalsze polityczne losy Frankowskiego, jego postępują-cą marginalizację oraz konflikty w grupie jego przeciwników aż po rok 1974, który zamykał kolejny kryzys w ChSS. Ta ostatnia kwestia zasługuje jednak na osobne opracowanie.

Podstawą dla niniejszych rozważań są materiały operacyjnego roz-pracowania Frankowskiego i ChSS, pozostające w zasobie archiwum IPN w Warszawie. Są to w dużej mierze najważniejsze donosy poszczególnych konkurentów politycznych Frankowskiego mające odbicie w ich teczkach pracy⁵. W związku z tym stanowią oczywiście jednostronne naświetlenie

z 9 kwietnia 1968 r., w: A. Friszke, *Koło postłów „Znak” w Sejmie PRL 1957–1976*, Warszawa 2002, s. 492–493.

³ R. Ptaszyński, *op. cit.*, s. 409–412; *Historia z konsekwencjami. Rozmawiają Krzysztof Kozłowski i Michał Komar*, Warszawa 2009, s. 103–104; K. Kozłowski, *Interpelacja*, „Tygodnik Powszechny” 1988, 16, s. 5.

⁴ O ChSS na gruncie lokalnym: D. Gucewicz, *Dywersyjna rola Chrześcijańskiego Stowa-rzyszenia Społecznego w ruchu katolickim (na przykładzie Gdańska)*, w: *Sensus Catholicus. Kato-licy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014, s. 627–646; T. Błaszak, *Służba Bezpieczeństwa wobec Stowarzysze-nia PAX i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w województwie szczecińskim w latach 1952–1990*, w: *Sensus*, s. 647–656. Ogólnokrajowym aspektem działalności ChSS dużo miejsca poświęcono w następujących pracach: A. Friszke, *Nadzieje i złudzenia. Środowiska katolików świeckich przed i po Październiku 1956*, w: *Sensus*, s. 74–114; T. Sikorski, „*Sensus catholicus*”. *Orientacje ideowe powojennych legalnych środowisk katolików świeckich w Polsce Lu-dowej. Zbliżenia i oddalenia*, w: *Sensus*, s. 39–73; idem, *Węzeł gordyjski. Katolicy świeccy w PRL (1956–1989)*, Warszawa 2021, s. 36–39; P. Skibiński, *Chadecja w PRL? Czy politycy katolicycy byli chrześcijańskimi demokratami?*, „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2017, 2, s. 154–178.

⁵ Jedynie niewielka część tych dokumentów została zamieszczona w cennym wydaw-nictwie źródłowym: *Marzec 1968 w dokumentach MSW*, t. 2, *Kronika wydarzeń*, cz. 2, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasiak, Warszawa 2018.

sytuacji. Pewną szansę ich weryfikacji daje zespół UdsW oraz zespół Archiwum Rodziny Rostworowskich w AAN (dzięki znajdującym się tam zbiorom Stanisława Rostworowskiego, które zawierają wiele materiałów z archiwum ChSS), w mniejszym stopniu także zasób KC PZPR. Mało przydatny jest natomiast zespół Akt Jana Frankowskiego w tej placówce, będący zbiorem nielicznej korespondencji i publikacji. W związku z tym konieczne okazało się weryfikowanie poszczególnych zarzutów wobec Frankowskiego za pomocą innych źródeł do nich się odnoszących. Donosy na Frankowskiego pozwalają zrozumieć mechanizm jego usunięcia i zawierają w sobie zgodne z prawdą jądro, zwykle jednak celowo przejawiają rzeczywistość⁶. Był to zabieg skuteczny nie tylko w 1968 r. – w 1957 r. za pomocą podobnej nadinterpretacji rozprawił się Frankowski ze swoimi politycznymi konkurentami. Świadczyło to zresztą o specyfice systemu politycznego PRL, gdzie wystarczyło skompilowanie kilku „zabójczych” w odpowiednich uwarunkowaniach zarzutów, aby zakończyć karierę polityczną konkurenta.

Urodzony w 1912 r., pochodzący z podsandomierskiej wsi Dwikozy, Jan Józef Frankowski zdobył, pomimo trudnych warunków bytowych, wyższe wykształcenie. Braćmi matki byli księża Stefan i Kazimierz Grelewscy. Ojciec, wyznawca judaizmu, aby zawrzeć związek małżeński, dokonał konwersji na katolicyzm⁷. Po ukończeniu gimnazjum w Sandomierzu i studiów prawniczo-ekonomicznych w Poznaniu Frankowski pracował jako prawnik oraz ekspert od spraw rolnych⁸. Już na studiach związał się ze Stowarzyszeniem Katolickiej Młodzieży Akademickiej „Odrodzenie”, gdzie wpływ wywarł na niego Kazimierz Sołtysik, rzecznik lewicowego katolicyzmu⁹. Frankowski publikował na łamach prasy ruchu „mocarstwowego”, szybko stając się jednym z ekspertów „Buntu

⁶ W tekście tym, z uwagi na ograniczoność miejsca, w przypisach umieszczam jedynie przykładowe donosy, korzystałem jednak z całości zaznaczonych w bibliografii jednostek archiwalnych.

⁷ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Urząd Rady Ministrów w Warszawie [dalej: URM], sygn. 16/279, nlb., Karta personalna Jana Frankowskiego, Lublin, 22 I 1945; Życiorys Jana Frankowskiego, Lublin, 9 I 1945; AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 16, 310–311, 316–318; A.W. Kaczorowski, *Frankowski Jan Józef*, w: *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce. A–J*, red. R. Bender et al., Lublin 1994, s. 134.

⁸ AAN, URM, sygn. 16/279, Karta personalna Jana Frankowskiego, Lublin, 22 I 1945; Życiorys Jana Frankowskiego, Lublin, 9 I 1945; A.W. Kaczorowski, *op. cit.*, s. 134.

⁹ J. Frankowski, *Sokrates mojej młodości*, „Słowo Powszechne” 1955, 85, s. 9–10; K. Turowski, „Odrodzenie”. *Historia Stowarzyszenia Katolickiej Młodzieży Akademickiej*, Warszawa 1987, s. 283, 344; M. Król, *Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych” i „Polityki”*, Paris 1979, s. 13, 48–49.

Młodych” i „Polityki” od tematyki religijnej oraz rolnej¹⁰. W swych publikacjach jawił się jako „katolicki antyklerykał” i zwolennik radykalizmu społecznego przy jednocześnie podkreślanym antykomunizmie i wierze katolickiej¹¹.

Dalszą karierę polityczną Frankowskiego przerwała wojna¹². Publicysta musiał opuścić Wielkopolskę. Wrócił na Kielecczyznę, gdzie utrzymywał pewne związki z katolicką „Unią” i ZWZ, odrzucał jednak kolaboracyjne pomysły swego znajomego Aleksandra Bocheńskiego. Zarwał za to znajomość z Józefem Maślanką, radykalnym działaczem ludowym¹³. Gdy znalazł się pod władzą PKWN, był jednym z pierwszych katolickich działaczy, który zaaprobował nową rzeczywistość.

Pracując w administracji gospodarczej¹⁴, z zainteresowaniem przyjmował inicjatywy współpracy konserwatystów i katolików z komunistami. Większe nadzieje wiązał jednak ze Stronnictwem Pracy, w którego centrali aktywnie działał. Dopiero po jego opanowaniu przez „grupę wojewodów”, czemu się otwarcie sprzeciwiał¹⁵, zbliżył się do „Dziś i Jutro” na tyle, że środowisko to wystawiło go jako swego kandydata na posła w wyborach w 1947 r. Frankowski stanął na czele trzyosobowego Klubu Katolicko-Społecznego (posłami byli jeszcze Bocheński i Witold Bieńkowski)¹⁶. W parlamencie dał się poznać jako krytyk naruszania swobód

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Łosiów z Niemiec, sygn. 123, k. 176.

¹¹ J. Frankowski, *Akcja katolicka. Artykuł dyskusyjny*, „Bunt Młodych” 1935, 12–13, s. 6; idem, *Upadek autorytetów na wsi*, „Polityka” 1938, 27, s. 5; M. Zakrzewski, *Rewolucja konserwatywna – przypadek polski. Myśl polityczna środowiska „Buntu Młodych” i „Polityki” 1931–1939*, Kraków 2021, s. 160–166, 461–463.

¹² M. Hańderek, *Komitet Prasy Młodych 1936–1939*, w: *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej* 2014, red. M. Hańderek, Ł. Kamiński, Warszawa 2015, s. 97–107.

¹³ AAN, sygn. URM, 16/279, Karta personalna Jana Frankowskiego, Lublin, 22 I 1945; Życiorys Jana Frankowskiego, Lublin, 9 I 1945; AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 311; Studium Polski Podziemnej. Oddział VI Sztabu Naczelnego, sygn. A.497, k. 164–165; M. Hańderek, *Unia 1940–1948. Dzieje zapomnianego ruchu ideowego*, Warszawa 2019, s. 38, 167, 196; A. Andrusiewicz, *Stronnictwo Pracy 1937–1950. Ze studiów nad dziejami najnowszymi chadecji w Polsce*, Warszawa 1988, s. 166; A.W. Kaczorowski, *op. cit.*, s. 134.

¹⁴ AAN, URM, sygn. 16/279, nlb., Karta personalna Jana Frankowskiego, Lublin, 22 I 1945; Podanie Jana Frankowskiego do Przewodniczącego Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów w Lublinie, Lublin, 9 I 1945; Życiorys Jana Frankowskiego, Lublin, 9 I 1945; Informacja Naczelnika Wydziału Ogólnego Biura Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z 24 IV 1945; AAN, Akta Jana Frankowskiego [dalej: AJF], sygn. 11, nlb., Informacja dot. kandydata na posła J. Frankowskiego; AIPN, sygn. IPN BU 0648/170/1, k. 309.

¹⁵ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 18, 22; *Zjazd gospodarczy Stronnictwa Pracy*, „Odnowa” 1946, 4, s. 3; W. Bujak, *Historia Stronnictwa Pracy 1937–1946–1950*, Warszawa 1988, s. 143.

¹⁶ AIPN, sygn. IPN BU 0648/46/1, k. 190–191; *Udział działaczy katolickich w wyborach „Dziś i Jutro” 1947*, 3, s. 2.

wyznaniowych przez władze¹⁷. Zaangażował się też w zakończony niepowodzeniem projekt tworzenia partii katolickiej¹⁸. Nie był jednak w stanie stworzyć swego własnego środowiska. Coraz mniej krytyczny, skupiał się na sprawach prawnych i ekonomicznych¹⁹.

Ważną cezurą był w jego biografii rok 1950, kiedy zaangażował się w prace przejętego przez państwo „Caritasu”. Nie miał wątpliwości co do konieczności pozyskania poparcia MBP²⁰ i słuszności przejścia organizacji przez grupę Piaseckiego²¹. Zadał też o korzystną konstrukcję spółki „Ars Christiana”²². Porozumienie kwietniowe z 1950 r. uważał za swój osobisty sukces²³ i mogło ono rozwiązać jego ostatnie wątpliwości przed afirmacją systemu.

Chociaż do zespołu Stowarzyszenia „PAX” przyjęto go, wobec oporu niektórych działaczy, dopiero w 1954 r.²⁴, uchodził tam, dzięki swym znajomościom, za najbardziej, obok Piaseckiego i Łubieńskiego, wpływowego działacza²⁵. W 1952 r. ponownie uzyskał mandat posła, długo

¹⁷ *Sprawozdanie Stenograficzne z 4 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 8 lutego 1947 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 55–59; *Sprawozdanie Stenograficzne z 29 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 30 października 1947 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 61–70; *Sprawozdanie Stenograficzne z 33 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 30 grudnia 1947 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 37.

¹⁸ Archiwum Jerzego Hagmajera, List grupy „Dziś i Jutro” do W. Gomułki w sprawie utworzenia partii katolickiej, 10 VIII 1946; Archiwum Katolickiego Stowarzyszenia Civitas Christiana w Warszawie, Akta Aleksandra Bocheńskiego, sygn. VII A–305, k. 25; AIPN, sygn. IPN BU 0648/46/1, k. 183; sygn. IPN BU 0648/46/2, k. 31; sygn. IPN BU 0648/46/3, k. 52; sygn. IPN BU 0648/155, k. 907–908; J. Hagmajer, *Spotkania z Gomułką*, „Kierunki” 1982, 24, s. 3; J. Dobraczyński, *Tylko w jednym życiu. Wspomnienia*, Warszawa 1977, s. 374–377; K. Popiel, *Od Brześcia do „Polonii”*, London 1967, s. 270, 274–275; A. Dudek, G. Pytel, *op. cit.*, s. 170–172; A. Friszke, *Między wojną a więzieniem 1945–1953. Młoda inteligencja katolicka*, Warszawa 2015, s. 252–261; J. Mysiakowska-Muszyńska, *Zabiegi o legalizację Stronnictwa Narodowego w kraju w latach 1945–1947*, Warszawa 2011, s. 198–205.

¹⁹ J. Frankowski, *Nowy kodeks rodzinny*, „Życie i Myśl” 1951, 1, s. 15–27; *Sprawozdanie Stenograficzne z 90 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 18 stycznia 1951 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 15–17.

²⁰ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 123–126, 215, 254–255.

²¹ *Ibidem*, k. 217.

²² *Ibidem*, k. 170–172.

²³ *Ibidem*, k. 262–263.

²⁴ J. Zabłocki, *Dzienniki 1956–1965*, t. 1, Warszawa 2008, s. 72–73; idem, *Mazowiecki mój przeciwnik (7). 7*. W Zespole Centralnym, „Ład” 1990, 49, s. 6.

²⁵ J. Dobraczyński, *op. cit.*, s. 393; Z. Przetakiewicz, *Od ONR-u do PAX-u (wspomnienia)*, Warszawa 1994, s. 88–90; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008, s. 390–393; *Materiały do historii ruchu społecznie postępowego PAX*, z. 4, *Postawa ruchu*

jednak nie spodziewając się reelekcji. Być może istotne dla decyzji o niej były pogłoski o tym, że „warto go mieć”, gdyż zasmakował już w wygodach życia w kręgu obozu władzy²⁶.

W 1955 r., w atmosferze „odwilży” Frankowski po raz ostatni rozwinął na szeroką skalę działalność publicystyczną. Jego cykl felietonów interwencyjnych w „Słowie Powszechnym” pt. *Spostrzeżenia i uwagi* stanowił interesującą krytykę rzeczywistości Polski wychodzącej ze stalinizmu²⁷. W 1956 r. był jednym z najgorętszych krytyków praktyk prawnych stalinizmu²⁸.

W dobie pierwszego rozłamu w „PAX-ie” w 1955 r. („fronda”) Frankowski pozostał wierny Piaseckiemu²⁹. Jednakże już rok później stanął na czele kolejnej grupy rozłamowej („secesji”), a wobec niemożności opanowania „PAX-u”, jako pierwszy z buntowników, na łamach „Trybuny Ludu” zadeklarował swoje odejście ze Stowarzyszenia. On, a także Łubieński, Andrzej Micewski, Dominik Horodyński, Wojciech Kętrzyński i Anna Morawska, liczyli na to, że utworzony przez nich Tymczasowy Komitet Porozumiewawczy Działaczy Katolickich przejmie aktywa „PAX-u”. Nie udało się to, także na skutek braku jednoznacznego poparcia Gomułki. Przyjęcie przez niego Piaseckiego 2 stycznia 1957 r., a następnie zablokowanie rejestracji „Chrześcijańskiego Związku Społecznego” wiosną tego samego roku, było jasnym sygnałem, że to Piasecki, a nie Frankowski, wygrał rywalizację³⁰. „Secesjoniści” zdołali otrzymać

społecznie postępowego PAX w trudnych latach stalinizmu i pierwszych zapowiedzi odnowy socjalizmu (1951–1955 r.), red. J. Wójcik, Warszawa 1978, s. 119–123.

²⁶ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 185.

²⁷ Vide: J. Frankowski, *Spostrzeżenia i uwagi. Propozycje*, „Słowo Powszechne” 1956, 111, s. 1, 4; idem, *Spostrzeżenia i uwagi. Ważne dla wsi sprawy*, „Słowo Powszechne” 1955, 280, s. 3–4.

²⁸ *Sprawozdanie Stenograficzne z 22 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniu 27 kwietnia 1956 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 432–441; *Sprawozdanie Stenograficzne z 38 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniu 19 listopada 1956 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 665–670; J. Frankowski, *W trosce o umocnienie praworządności*, „Życie i Myśl” 1956, 3, s. 103–130.

²⁹ T. Sikorski, *Fronda. Rozłam w Stowarzyszeniu PAX w 1955 roku. (Geneza – przebieg – konsekwencje)*, „Dzieje Najnowsze” 2018, 50, 1, s. 201–227.

³⁰ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 106, 116; AAN, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej [dalej: KC PZPR], sygn. V/52, k. 203–204; AAN, Archiwum Rodziny Rostworowskich [dalej: ARR], sygn. 241, J. Majdecki, Notatka nt. zebrania organizacyjnego Chrześcijańskiego Związku Społecznego oraz genezy ChSS, 1977 r.; J. Frankowski, *W związku z artykułem p. Bolesława Piaseckiego*, „Trybuna Ludu” 1956, 316, s. 3; A. Friszke, *Nadzieje*, s. 103–105. O „secesji”: vide: T. Sikorski, „Secesja – krnąbrne dziecko odwilży” *Geneza Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego (październik 1956–październik 1957)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, 37, 1, s. 280–305. A. Orzełek, *U genezy*

tygodnik „Za i Przeciw” oraz adresowany do Polonii „Hejnał Mariacki”, a także trzy mandaty poselskie: dla Frankowskiego, Łubieńskiego i Mirona Kołakowskiego. Ten ostatni „zdezerterował” jednak do „Znaku”, w którym nie chciano współpracować z Frankowskim³¹.

„Za i Przeciw” było w pierwszym półroczu swego istnienia jednym z najciekawszych pism polskiej „odwilży”. „Secesjoniści” forsowali na jego łamach koncepcję „bezpartyjnej lewicy demokratycznej” ogólnie jedynie inspirowanej chrześcijaństwem³². Poglądu tego nie podzielał jednak Frankowski, obawiając się, że wkrótce stanie się przywódcą jedynie tytułarnym. Sformułował więc wobec swoich kolegów zarzuty o rewizjonizm i kolportował je wśród członków elity władzy³³. Dzięki temu opanował na początku października 1957 r. redakcję „Za i Przeciw”, usunął z niej swych konkurentów, zmienił zamki w lokalu redakcyjnym, a dzięki przejściu spółki „Ars Christiana” mógł pozbawić podstawy finansowej „Instytut Chrześcijańsko-Społeczny” będący zapleczem „secesji”³⁴. W opublikowanym, a blokowanym wcześniej przez Micewskiego i jego kolegów artykule *W sprawie naszego programu*, określił wyjąłowy z głębszej treści program ugrupowania katolickiego, sojuszniczego wobec komunistów i popierającego linię polityczną Gomułki³⁵. Stał się on swoistymi „wytocznymi” utworzonego w październiku 1957 r. Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego³⁶. Micewski, Horodyński, Kętrzyński, Łubieński i Morawska na ChSS spoglądali ze wściekłością połączoną z obrzydzeniem, ale i przerażeniem³⁷. Horodyński, nie mogąc zrozumieć, dlaczego

Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego. Powstanie i rozpad pierwszego zespołu redakcyjnego tygodnika „Za i Przeciw”, „Kwartalnik Historyczny” 2019, 126, 4, s. 721–763.

³¹ AAN, Urząd do Spraw Wyznań [dalej: UdsW], sygn. 74/74, k. 6–8; AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 35–36; Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], Spuścizna Kazimierza Szwarzenberg-Czernego [dalej: SKSzCz], sygn. 29/1346/56, nlb., List J. Meysztowicza do K. Szwarzenberg-Czernego, 3 III 1957; J. Zawieyski, *Dzienniki*, t. 1, *Wybór z lat 1955–1959*, red. A. Knyt et al., Warszawa 2011, s. 313–314, 317, 319, 345–347, 351–353, 358, 415–416; T. Sikorski, *Orientacje*, s. 113; A. Orzełek, *op. cit.*, s. 732.

³² A. Micewski, *Demokratyczna lewica chrześcijańska*, „Za i Przeciw” 1957, 15, s. 1, 4; idem, *Chrześcijaństwo, kultura, lewica*, „Za i Przeciw” 1957, 19, s. 1, 3; W. Kętrzyński, *O dwóch światopoglądach i o podziale na dwa obozy*, „Za i Przeciw” 1957, 9, s. 3, 15; A. Morawska, K. Łubieński, *Cele i zadania*, „Za i Przeciw” 1957, 23, s. 1, 5.

³³ AIPN, sygn. 0648/169/2, k. 96–107.

³⁴ AAN, UdsW, sygn. 89/17, k. 34–35; sygn. 129/72, k. 136; AAN, ARR, sygn. 255, nlb., Pismo prezesa ZG ZK Caritas ks. A. Lempartego do prezesa ChSS J. Frankowskiego, 19 III 1959; AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1; k. 127; sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 135–138; J. Załocki, *Dzienniki 1956–1965*, s. 120.

³⁵ J. Frankowski, *W sprawie naszego programu*, „Za i Przeciw” 1957, 29, s. 1–2.

³⁶ *Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne*, „Za i Przeciw” 1957, 32, s. 5.

³⁷ AIPN, sygn. IPN BU 0648/75/4, k. 315–316, 333–334; sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 138.

„puławianie” nie poparli bliskiej im opcji „lewicy bezpartyjnej”, doszedł do prostego wniosku o solidarności ukrytej „opcji żydowskiej”³⁸. Abstrahując od tych wynurzeń, sformułowane w memoriale „secesjonistów” do Gomułki stwierdzenie, że partia porzuca ludzi stojących wiernie po stronie haseł „Października”, dobrze oddawało zwrot w polityce PZPR wykorzystany przez Frankowskiego³⁹.

Frankowski w ChSS zgromadził ludzi niemających zwykle dużego doświadczenia politycznego. Wiceprezes Dziembowski miał na koncie epizod więzienny za spekulacje finansowe⁴⁰. Sekretarz Zygmunt Filipowicz był z natury sybarytą, pewne doświadczenie miał za to Jan Meyszutowicz, a także Janusz Makowski, rówieśnik i znajomy Frankowskiego. Był przed 1939 r. działaczem OZN-u i zdeklarowanym antykomunistą⁴¹.

Nie sprzyjała jednak rozwojowi ChSS postawa jego prezesa, którą dobrze określił K. Szwarzenberg-Czerny: „Precz z deklamacjami o ideologii”⁴². Badacze zajmujący się tym środowiskiem zgodni są co do jego niewielkiej roli, bezideowości i zależności od władz⁴³. Linia programowa mieściła się w haśle „lewicy chrześcijańskiej”. Nie istniała „polityka katolicka”, stwierdzał prezes, lecz jedynie katolickie zaangażowanie w rzeczywistość⁴⁴. Podkreślał wręcz, że ChSS nie może być chadecją⁴⁵, a katolicy polscy powinni być patriotami PRL⁴⁶. Dodać jednak należy, że „Za i Przeciw”, posiadające atrakcyjną formę, łączącą treści religijne z popularnymi, miało dość szeroki krąg odbiorców⁴⁷. W UdsW i MSW oceniano tę linię

³⁸ AAN, UdsW, sygn. 74/82, k. 231; AIPN, sygn. IPN BU 0648/48/1, k. 20; sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 78, 81.

³⁹ AAN, KC PZPR, sygn. V/52, k. 230.

⁴⁰ AIPN, sygn. IPN BU 0648/174, k. 9–10.

⁴¹ AIPN, sygn. IPN BU 0648/155, k. 400; sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 67–69, 137–139; sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 139–142; sygn. IPN BU 0648/170/2, k. 76–78; J. Makowski, *Zagadnienie komunizmu w Polsce*, „Awangarda Państwa Narodowego” 1934, 5, s. 39–40; idem, *Zagadnienie młodzieży*, „Awangarda Państwa Narodowego” 1935, 10–11, s. 135–139.

⁴² ANK, SKSzcZ, sygn. 29/1346/24, nlb., List K. Szwarzenberg-Czernego do J. Meyszutowicza, Kraków, 15 XI 1957.

⁴³ D. Gucewicz, *op. cit.*, s. 630–632; H. Lisicka, *Pluralizm światopoglądowy w koncepcjach politycznych PAX, ChSS i PZKS*, Wrocław 1991, s. 32–33; P. Skibiński, *op. cit.*, s. 170.

⁴⁴ J. Frankowski, *Treść naszej pracy*, „Za i Przeciw” 1958, 42, s. 2; idem, *Kilka uwag na temat naszej pracy*, „Za i Przeciw” 1959, 42, s. 1–2; *Doświadczenia i perspektywy* [wypowiedź Jana Frankowskiego], „Argumenty” 1965, 29, s. 4–5.

⁴⁵ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 156–158.

⁴⁶ J. Frankowski, *Sens codziennego trudu*, „Za i Przeciw” 1962, 19, s. 3; idem, *Nasza droga (I)*, „Za i Przeciw” 1964, 51–52, s. 2; idem, *Z perspektywy dziesięciu lat*, „Za i Przeciw” 1967, 47, s. 3.

⁴⁷ ANK, SKSzcZ, sygn. 29/1346/63, k. 19, 27.

„dewocyjno-rozrywkową” krytycznie⁴⁸, przychylniej nastawione było KC PZPR, podkreślające jednak „nierówność” periodyku⁴⁹. Był on w pełni zależny od Frankowskiego, który dysponował ponadto adresowanym do Polonii „Hejnałem Mariackim”, a także wewnętrznym biuletynem.

Frankowski przed wyborami w 1960 r., obawiając się utraty mandatu, starał się intelektualnie ożywić ChSS, a także nawiązać bliższy kontakt z niektórymi biskupami⁵⁰. Znaczącym sukcesem było wprowadzenie w 1961 i 1965 r. do Sejmu, oprócz siebie, także Filipowicza i Makowskiego. Jego poselskim wystąpieniem daleko było do tych z Sejmu Ustawodawczego. Jedynie w 1965 r. wystąpił w ostrzejszym, krytycznym wobec ducha „małej stabilizacji” tonie⁵¹. W parlamencie był pozytywistą, skupiającym się na problemach ludzi starszych, alkoholizmu i opieki społecznej⁵².

ChSS w Episkopacie uznawane było zwykle za czynnik niebezpieczniejszy nawet od „PAX-u”. Wpływ na to miały krytyczne wobec Kościoła wypowiedzi prezesa, który winił prymasa za kryzys w relacjach z państwem⁵³. Sam Wyszyński nazywał Frankowskiego „sklepikarzem”⁵⁴, a sekretarz Episkopatu twierdził, że Frankowski gotów jest zapłacić każdą cenę za polityczne przetrwanie⁵⁵. Powszechna była opinia, że ChSS daje „komunizm w ramce świętości”⁵⁶. Oburzenie wywołało poparcie, jakiego Frankowski udzielił w 1960 r. dla projektu zniesienia dni wolnych w katolickie święta 6 stycznia i 15 sierpnia⁵⁷. Zgorszeni postawą prezesa starsi

⁴⁸ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 48–50, 69–72; A. Friszke, „Towarzysze tolerują kleryzalizm i religianctwo”. *Zenon Kliszko o stosunkach z Kościołem* (1958), „Więź” 1996, 6, s. 156–157.

⁴⁹ AIPN, sygn. IPN BU 0648/175, k. 63–74; AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX–171, k. 71.

⁵⁰ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 34–38; sygn. IPN BU 0648/175, k. 7–15; AAN, UdsW, sygn. 89/13, k. 39–40, 64–65.

⁵¹ *Sprawozdanie Stenograficzne z 2 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniu 25 czerwca 1965 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 71–88.

⁵² *Dorobek sejmowej komisji pracy i spraw socjalnych w minionej kadencji* [wypowiedź Jana Frankowskiego], „Za i Przeciw” 1961, 11, s. 3.

⁵³ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 32; sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 308–312; sygn. IPN BU 0648/174, k. 45–46; *Nadzieje i perspektywy*, „Za i Przeciw” 1966, 15, s. 2–3; J. Frankowski, *Potrzebne jest maksymalne umocnienie patriotycznej jedności narodu* [przemówienie wygłoszone na plenarnej sesji OK FJN 14 stycznia 1966 r.], „Za i Przeciw” 1966, 5, s. 2; D. Zamiatąła, *Katolicy koncesjonowani wobec obchodów Milenium*, w: 1966. *Milenium chrztu Polski prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2016, s. 88–110.

⁵⁴ S. Wyszyński, *Pro Memoria*, t. 6, 1959, red. G. Łuszczynski, Warszawa 2019, s. 95.

⁵⁵ AAN, AJF, sygn. 5, nlb., Odpis listu biskupa Zygmunta Choromańskiego do Zygmunta Filipowicza, 13 II 1964.

⁵⁶ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 290.

⁵⁷ *Sprawozdanie Stenograficzne z 48 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniu 16 listopada 1960 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 100–104. Cf.: S. Wyszyński, *Pro Memoria*

działacze ChSS przyznawali, że są w wieku, w którym „nie zamierzają się kłócić z Panem Bogiem”⁵⁸.

Gomułka tymczasem na przykładzie Frankowskiego pouczał Piaseckiego i jego przyjaciół, czym powinien charakteryzować się „prawdziwy działacz postępowo-katolicki”: „Przemawiając za zniesieniem świąt więcej pomógł Partii niż cała działalność PAX-u. Kardynał Wyszyński potępił Frankowskiego”⁵⁹. Obok „Wiesława” głównym protektorem szefa ChSS był Zenon Kliszko⁶⁰.

Stowarzyszenie u progu istnienia liczyło 57 członków, lecz aktywnych działaczy było maksymalnie kilkunastu⁶¹. Z czasem jego protektorzy zaczęli dostrzegać, że ograniczanie liczebności to stała, kunktatorska metoda prezesa. W MSW pisano w 1959 r., że ChSS „nie ma żadnych związków i stosunków z hierarchią, w stosunku do innych organizacji katolickich zajmuje pozycję zbrojnej neutralności, a oddziaływanie na katolików jest znikome, prawie żadne”⁶². Doceniano, że Frankowski chce być autentycznym katolickim socjalistą oraz że nie sprawia władzom kłopotów swymi ambicjami jak Piasecki, czy skłonnością do kontestacji jak „Znak”. W 1964 r. w UdsW konstатовano, że ChSS może stać się przydatną władzą lewicą chrześcijańską. Problemem była jednak bierna postawa prezesa⁶³.

Frankowski miał niewątpliwą zdolność do zrażania nawet bliskich sobie ludzi. Spośród jego dawnych przyjaciół Łubieński w 1957 r. stwierdzał, że nie chce mieć z nim nic wspólnego⁶⁴, a Giedroyc uznawał go za wzór oportunisty⁶⁵. Bliski początkowo Frankowskiemu Kazimierz Szwar-

t. 7, 1960, red. R. Łatka, Warszawa 2019, s. 251–252, 280; J. Zabłocki, *Dzienniki 1956–1965*, s. 628–629.

⁵⁸ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 32.

⁵⁹ Cyt. za: A. Dudek, *Stowarzyszenie PAX w systemie politycznym Polski Ludowej w świetle dokumentów*, w: B. Bankowicz, A. Dudek, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996, s. 96. Cf.: AIPN, sygn. IPN BU 0648/49/1, k. 34; AAN, UdsW, sygn. 129/11, k. 1–14.

⁶⁰ Vide: J. Zabłocki, *Dzienniki 1956–1965*, s. 645.

⁶¹ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 30–31.

⁶² AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 30–31.

⁶³ AAN, UdsW, sygn. 89/17, k. 74.

⁶⁴ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 271–272; sygn. IPN BU 0648/118/2, k. 29–30.

⁶⁵ Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu, Papiery osobiste Jerzego Giedroycia, sygn. 08.01, nlb., List J. Frankowskiego do J. Giedroycia, Warszawa, 20 VIII 1946; List J. Frankowskiego do J. Giedroycia, Detroit, 22 XII 1948; List J. Frankowskiego do J. Giedroycia, Kopenhaga, 14 II 1949; List J. Giedroycia do J. Frankowskiego, 24 IX 1948.; Korespondencja Redakcji, teka 175, List J. Frankowskiego do J. Giedroycia, Bruksela, 1951, J. Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*, red. K. Pomian, Warszawa 1999, s. 77; J. Giedroyc, J. Mieroszewski, *Listy 1957–1975. Część pierwsza*, red. R. Habielski, Warszawa 2016, s. 316, 438.

cenberg-Czerny w latach 1959–1960 zdecydował o swoim odejściu z kręgu ChSS z powodów natury etycznej⁶⁶. Jerzy Hagemajer mówił o ChSS, że „są to oportuniści, rządowa impreza, kretynstwo, sami półinteligenci”⁶⁷, Piasecki natomiast twierdził, że ewentualne wejście Frankowskiego do Rady Państwa byłoby, jako zupełnie absurdalne, zgodne z logiką systemu⁶⁸. Według opinii wygłoszonej na nieformalnym spotkaniu działaczy katolickich Frankowski posiadał wybitny „węch oportunistyczny” pozwalający mu ograniczać swoje ambicje. Zauważano, że chociaż jego współpracownicy chcą go „zlikwidować”, on instynktownie „w sposób genialny przeprowadza rozgrywki”⁶⁹.

Istotnie, pozornie bezproblemowo przedłużał swoją kadencję na fotelu przewodniczącego zarządu, stwarzając stały układ, w którym jedynym zastępcą od 1963 r. (po śmierci Dziembowskiego) był Filipowicz, a sekretarzem generalnym Makowski⁷⁰. Zagwarantował sobie przy tym pełną kontrolę nad pracą programową, prasą i finansami ChSS⁷¹. Wzbudzało to niezadowolenie młodszych działaczy, którzy swoją krytykę przekazywali nadzorcom Stowarzyszenia⁷². Opozycję tworzyli wchodzący w skład ciał statutowych Jan Majdecki, Kazimierz Morawski i Stanisław Jan Rostworowski, a sympatyzował z nią także Adam Romaniuk. Frankowski mógł liczyć na wpływowych szczególnie w „Ars Christiana” Andrzeja Jarosińskiego, Tadeusza Malareckiego, Józefa Kossobudzkiego, Wojciecha Kostkiewicza, a także na przedwojennego działacza narodowego Ludwika Chaberskiego. O Filipowiczu mówiono, że boi się prezesa i wiele mu, jako polityk i pracownik szkolnictwa wyższego, zawdzięcza. Makowski natomiast, który odczuwał do Frankowskiego niechęć, bał się zdecydowanego działania⁷³. Gdy w 1961 r. pod nieobecność prezesa Filipowicz i Makowski prowadzili obrady komisji społeczno-politycznej, postępowali w pełnej zgodzie z jego wytycznymi⁷⁴.

Początkowym zamiarem zarówno nadzorców Stowarzyszenia, jak i opozycji była jedynie aktywizacja Frankowskiego⁷⁵ i ożywienie ChSS⁷⁶.

⁶⁶ ANK, SKSzCz, sygn. 29/1346/11; k. 151; sygn. 29/1346/60, k. 83–84, 615–616; sygn. 29/1346/64, k. 379.

⁶⁷ AIPN, sygn. IPN BU 0204/1416, k. 246.

⁶⁸ AIPN, sygn. IPN BU 0648/55/1, k. 182–183.

⁶⁹ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 425.

⁷⁰ AIPN, sygn. IPN BU 0648/175, k. 40; AAN, UdsW, sygn. 89/17, k. 150.

⁷¹ AAN, UdsW, sygn. IPN BU 89/13, k. 2–6.

⁷² AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 162–163.

⁷³ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 441–443; AAN, UdsW, sygn. 89/42, k. 64–65.

⁷⁴ AIPN, sygn. IPN BU 00648/169/2, k. 364–367.

⁷⁵ AAN, UdsW, sygn. 89/191, k. 60; AIPN, sygn. IPN BU 0648/175, k. 239.

⁷⁶ AIPN, sygn. IPN BU 0648/170/2, k. 51–54.

Nie oznacza to, że prezes był absolutnie bierny – zwłaszcza w terenie zdarzały mu się zatargi z władzami o rozwój oddziałów⁷⁷. Frankowski wydobył też z zapomnienia swojego byłego kolegę z ław poselskich Witolda Bieńkowskiego, któremu na krótko powierzył dział religijny w „Za i Przeciw”⁷⁸.

W czerwcu 1964 r. doszło do scysji między Frankowskim a Morawskim. Prezes zarzucił „Adziowi” (jak zwykle go nazywano) antysemityzm i sympatie wobec gen. Moczara, zapowiadając usunięcie go z zarządu⁷⁹. 30 sierpnia Frankowski, przy wsparciu Filipowicza, skrytykował „nurt antydemokratyczny i antyliberalny” w PZPR⁸⁰. Sprawa ta, a także zablokowanie promoczarowskiego tekstu Majdeckiego i Morawskiego, pozwoliły na kolportowanie pogłosek o sympatiach Frankowskiego wobec „rewizjonistów”. Trudno jednak dać wiarę temu, że prezes z sympatią wypowiadał się o liście Jacka Kuronia i Karola Modzelewskiego. Twórca ChSS zawsze dbał o swoją opinię w partii, a przy tym doskonale zdawał sobie sprawę, że wszystko, co mówi, może zostać przekazane do KC⁸¹. Niemniej istotnie chyba stawał się mniej ostrożny, jeśli na jednej z imprez Stowarzyszenia Rudnicki, jego naczelny „fraszkopisarz”, żartował, że „Adzio ulega czarom Moczara”⁸². W tym czasie „Adzio” był już bardzo przydatnym MSW TW „Mariuszem”⁸³.

W czerwcu 1965 r. Morawski przedstawił prezesowi notatkę nt. aktywizacji ChSS, zaś Frankowski pomysły te podał zarządowi jako własne⁸⁴. Frankowski zobowiązał się do stosowania bardziej demokratycznych metod, zebrania ciał kolegialnych prowadził jednak „po staremu”, ucinając wszelkie dyskusje. W tym czasie mówiło się w ChSS o istnieniu grupy nazywanej „drugą koalicją” lub „małym Zarządem”. Starła się ona umacniać wpływy w terenie, kontaktowała się z Kętrzyńskim oraz z działaczami „Więzi” Zabłockim i Micewskim. Stanu „zimnej wojny” nie rozładowała z pewnością ostrzegawcza rozmowa kierownictwa organizacji

⁷⁷ *Ibidem*, k. 24–26.

⁷⁸ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 239–245, 249–251, 255, 259–261, 273, 282–286; AAN, AJF, sygn. 8, nlb., W. Bieńkowski, *Szkiełko analityczne na temat aktualnego układu stosunków społ.-pol. w Polsce z uwzględnieniem ewent. roli ChSS*, VI 1959.

⁷⁹ AIPN, sygn. IPN BU 001043/3495, k. 62–66; 01355/222, k. 356–358; AAN, UdsW, sygn. 89/17, k. 65–66, 113–115.

⁸⁰ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 364–366; AAN, UdsW, sygn. 89/17, k. 9–11.

⁸¹ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 378–381; AAN, UdsW, sygn. 89/12, k. 70–77. Cf.: S. Stomma, *Trudne czasy i trudne decyzje*, „Tygodnik Powszechny” 1965, 30, s. 1, 5.

⁸² AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 372.

⁸³ Teczeki t.w. „Mariusza”: AIPN, sygn. IPN BU 001043/3945; sygn. IPN BU 00170/302.

⁸⁴ AIPN, sygn. IPN BU 0648/175, k. 99; AAN, UdsW, sygn. 89/13, k. 20–28, 66–67.

z szefem UdsW w marcu 1966 r. W połowie lat sześćdziesiątych Stowarzyszenie było wewnętrznie skłócone, działając siłą bezwładu⁸⁵.

W 1966 r., po kłótni z Majdeckim Frankowski doprowadził do niewybrania go i Rostworowskiego do zarządu⁸⁶. Opozycja tymczasem nie zdołała, mimo prośby o interwencję w UdsW, a także u wicemarszałka Kliszki i gen. Moczara, zablokować ułożenia składu kierownictwa po myśli prezesa⁸⁷. Pogorszenie relacji z Majdeckim było dla Frankowskiego tym groźniejsze, że, jako TW „Mak” i „Derby”, był on, wydajniejszym nawet niż TW „Mariusz”, agentem MSW w strukturach ChSS⁸⁸. Jeśli dodać do tego, że trzeci z czołówki opozycjonistów, Stanisław Rostworowski, to TW „Stanisław”⁸⁹, zaś interesujący się działalnością Stowarzyszenia TW „Michalski” to grający równie finezyjnie co bezwzględnie o własną pozycję w środowiskach katolickich Andrzej Micewski⁹⁰, dziwić może, że Frankowski na czele ChSS przetrwał aż 11 lat.

Wewnętrzna słabość organizacji była znana w środowisku katolickim, w którym snuto plany jej opanowania. Najpoważniejszym z nich był pomysł połączenia ChSS z „Więzią”, która miała w ten sposób samodzielnić się od ruchu „Znak”. Frankowski tymczasem flirtował zarówno z „PAX-em”, jak i z koteriami w „Znaku”, chcąc zapewne blokować niezależne od niego inicjatywy współpracy ChSS z tymi środowiskami⁹¹.

W 1967 r. organy bezpieczeństwa państwa zaczęły wykazywać coraz większe zainteresowanie Frankowskim i jego pochodzeniem⁹². MSW ewidentnie suflowano wiadomości o upadku autorytetu prezesa, które

⁸⁵ AIPN, sygn. IPN BU 00170/911/1, k. 123–124; sygn. IPN BU 0648/175, k. 79; sygn. IPN BU 0648/176, k. 12–13; AAN, UdsW, sygn. 87/29, k. 8–12; sygn. 89/17, k. 1–2, 103–111, 131–135; AAN, ARR, sygn. 258, nlb., Notatka J. Frankowskiego w sprawie współpracy z „Więzią”, Warszawa, 28 XI 1958.

⁸⁶ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 441–443; sygn. IPN BU 0648/176, k. 15. 21–23, 35–36.

⁸⁷ AIPN, sygn. IPN BU 0648/176, k. 17–20, 71–74; AAN, UdsW, sygn. 89/17, k. 4–8, 13–14, 24, 44–47.

⁸⁸ Teczki t.w. „Derby”: AIPN, sygn. IPN BU 00170/911, t. 1–4; 001043/1139.

⁸⁹ Teczki t.w. „Stanisława”: AIPN, sygn. IPN BU 00200/1127; 00945/796; 001102/723.

⁹⁰ Teczka t.w. „Michalskiego”: AIPN, sygn. IPN BU 00191/14; 001043/1768; A. Friszke, *Tajemnice Andrzeja Micewskiego*, „Tygodnik Powszechny” 2006, 25, s. 1, 10; idem, *Tajemnice Andrzeja Micewskiego (II). Od ściany do ściany*, „Tygodnik Powszechny” 2006, 26, s. 10; idem, *Tajemnice Andrzeja Micewskiego (III). Kontrakt*, „Tygodnik Powszechny” 2006, 27, s. 6; idem, *Tajemnice Andrzeja Micewskiego (IV). W osmozie z władzą*, „Tygodnik Powszechny” 2006, 28, s. 22; idem, *Tajemnice Andrzeja Micewskiego (V). W przeciagu*, „Tygodnik Powszechny” 2006, 29, s. 19.

⁹¹ AIPN, sygn. IPN BU 00191/14, k. 34; sygn. IPN BU 0648/55/1, k. 176–178; sygn. IPN BU 0648/55/2, k. 221–222; sygn. IPN BU 0648/56/1, k. 373; sygn. IPN BU 0648/96/1, k. 303–304; J. Zabłocki, *Dzienniki 1956–1965*, s. 188, 200, 430.

⁹² AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 307.

starano się ubarwić przedstawieniem jego rzekomo krytycznej wobec ekipy rządzącej postawy, co znajdowało coraz większy posłuch w resorcie⁹³. Zarzut rewizjonizmu, czyli nadmiernej sympatii do „puławian”, był u progu Marca jeszcze bardziej szkodliwy niż w 1957 r., zwłaszcza jeśli przypisywano go osobie wpisującej się w schemat „syjonisty”⁹⁴ i mającej podejrzane kontakty z emigracją⁹⁵.

„Ten rządzi, kto ma pieniądze” – miał mawiać prezes, który wszak niegdyś twierdził, że to „samochód i kawa gubią ludzi”, lecz wyraźnie tracił swój wcześniejszy umiar w kwestiach majątkowych. Na wypadek kontroli NIK-u pewny był skuteczności swojej znajomości z wiceprezsem Romanem Zambrowskim. W przededniu Marca i antysemickiej kampanii wymierzonej także w byłych stalinistów żydowskiego pochodzenia, do których zaliczał się wszak Zambrowski, mogło się to jednak okazać, delikatnie mówiąc, co najmniej nieprzydatne. Wyniki kontroli Izby z 1967 r. okazały się dla prezesa porażające⁹⁶, a co gorsza były one znane w MSW i UdsW⁹⁷, skąd niedaleka była już droga do ascetycznego „Wiesława”. Głosy krytyki wobec finansowych machinacji w Stowarzyszeniu Frankowski wyciszał, awansując i nagradzając pokornych i wiernych⁹⁸, jednakże nie był w stanie zaradzić ewentualnemu oburzeniu rządzących.

Jałowe ideologicznie obchody dziesięciolecia ChSS w październiku 1967 r. pozornie tylko były triumfem Frankowskiego⁹⁹. 1 stycznia 1968 r. w ChSS było 606 członków i kandydatów w 10 oddziałach Stowarzyszenia i 4 oddziałach „Za i Przeciw”¹⁰⁰. Od stycznia Frankowski powrócił też na stanowisko naczelnego „Za i Przeciw”¹⁰¹. Zaznaczyć należy, że 28 lutego zmarła jego żona, Zofia¹⁰², co mogło wpłynąć na jego nastrój

⁹³ *Ibidem*, k. 325.

⁹⁴ *Ibidem*, k. 332.

⁹⁵ *Ibidem*, k. 98, 359–361, 410–411.

⁹⁶ *Ibidem*, k. 382–386, 391; sygn. IPN BU 0648/170/1, k. 129–131; sygn. IPN BU 0648/175, k. 57–59; sygn. IPN BU 0648/176, k. 27–30, 131–146; AAN, ARR, sygn. 243, nlb., *Odpowiedzi i wyjaśnienia na protokół kontroli starszych inspektorów NIK w Chrześcijańskim Stowarzyszeniu Społecznym (wrzesień–listopad 1967 r.)* [podpisani: J. Frankowski, Z. Filipowicz, J. Makowski]; AAN, UdsW, sygn. 89/17, k. 129–130; sygn. 89/35, *passim*.

⁹⁷ AIPN, sygn. IPN BU 0648/175, k. 208–216; sygn. IPN BU 0648/176, k. 147–149.

⁹⁸ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 328–331.

⁹⁹ Vide: dokumenty ze Zjazdu: AAN, UdsW, sygn. 89/26, *passim*; a także: AIPN, sygn. IPN BU 0648/174, k. 77–78; sygn. 0648/176, k. 75–79; *Jubileusz X-lecia Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, „Za i Przeciw” 1967*, 46, s. 2–3, 10.

¹⁰⁰ AIPN, sygn. IPN BU 0648/177, k. 24–25.

¹⁰¹ „Za i Przeciw” 1968, 1, s. 15.

¹⁰² *Nekrolog Zofii Frankowskiej, „Tygodnik Powszechny” 1968*, 10, s. 2.

i metody postępowania, pomimo niełatwych losów ich pożycia, które były powszechnie w ChSS znane.

W styczniu 1968 r. opozycjoniści doszli do wniosku o konieczności działania. Tymczasem najważniejszy protektor Frankowskiego w PZPR, Kliszko, zaangażowany był w walki frakcyjne, wobec czego nie mógł, jak dotychczas, bronić prezesa ChSS bez ryzyka dla siebie¹⁰³.

W lutym szef UdsW Skarżyński przeprowadził z Frankowskim, Filipowiczem i Makowskim rozmowę, w której skrytykował prezesa za złe przygotowanie, a ten, tłumacząc się złym stanem zdrowia, poprosił o przełożenie dyskusji¹⁰⁴. Wobec tej dyplomatycznej choroby opozycja przyjęła plan utworzenia komisji weryfikacyjnej dla kadr, która miała osłabić prezesa przed nadchodzącymi wyborami, a następnie uzyskać zgodę partii na jego odsunięcie. Eskalacja kryzysu w kraju zmieniła jednak tę koncepcję¹⁰⁵.

Opozycję łączyła niechęć do Frankowskiego, ale i werbalizowany tylko wewnątrz krytycyzm wobec władz. Zauważalne były też sympatie wobec rosnącego w siłę Edwarda Gierka. 16 marca Makowski, Romaniuk i Filipowicz rozmówili się ze Skarżyńskim, otrzymując od niego zgodę na aktywizację Stowarzyszenia. Nazajutrz posłowie zaczęli rozgłaszać, że prezes odmówił podpisania deklaracji popierającej władze, starając się niuansować jej wydźwięk. Trudno jest określić, czy była to prawda, ale zarzut ten potwierdzał poprzednie obiekcje MSW i UdsW. Wobec tego 26 marca zarząd podjął uchwałę w sprawie „zabezpieczenia właściwego profilu politycznego” publikacji ChSS, przygotowania zmian statutowych oraz powołania komisji kadrowej, regulaminowej, programowej i kolegium politycznego tygodnika „Za i Przeciw”. Frankowski 25 marca rozmawiał z Romaniukiem i zdawał się godzić z perspektywą zmian personalnych. 26 marca przybył na zakończenie obrad tylko po to, żeby poinformować o swym wyjeździe do Konstancina. Dzień później zjawił się jednak w redakcji tygodnika, chcąc złagodzić wymowę przygotowywanego do druku, a wymierzonego m.in. w Zambrowskiego, artykułu *Szczerłość i konsekwencja*. Być może w międzyczasie zrozumiał, że rozpoczęła się akcja wymierzona bezpośrednio w niego¹⁰⁶.

¹⁰³ AIPN, sygn. IPN BU 0648/176, k. 116–118.

¹⁰⁴ AIPN, sygn. IPN BU 0648/175, k. 218–220; AAN, UdsW, sygn. 89/27, k. 21–27; sygn. 89/33, k. 56.

¹⁰⁵ AIPN, sygn. IPN BU 0648/175, k. 226–235.

¹⁰⁶ AIPN, sygn. IPN BU 00170/911/2, k. 49–53; sygn. IPN BU 01355/222, k. 454–456; sygn. IPN BU 0648/176, k. 168–171; AAN, UdsW, sygn. 87/26, k. 11–13; sygn. 89/27, k. 28–36; sygn. 89/33, k. 82; M. Szumiło, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2014, s. 458; J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, s. 641–642; K. Lesiakowski, *Mieczysław Moczar „Mietek”. Biografia polityczna*, Warszawa 1998, s. 292.

6 kwietnia 1968 r. zarząd urlopował prezesa na pół roku. Tego dnia Adam Romaniuk zastąpił go na stanowisku naczelnego „Za i Przeciw”, zaś Morawski awansował na zastępcę sekretarza generalnego. Ci dwaj działacze oraz ich sojusznicy: Majdecki, Moszyński i Rostworowski, obawiając się, że Filipowicz i Makowski nie wytrwają w woli usunięcia Frankowskiego, powołali nieformalną „grupę politycznego działania”, zwaną też „konfederacją”. Po rozpoczęciu zakulisowej kontrakcji przez Frankowskiego zarząd 22 kwietnia wydał uchwałę, w której stwierdzano, że nie ma możliwości powrotu Frankowskiego do kierownictwa Stowarzyszenia. O wszystkim poinformowano Kliszkę, zaś czytelnikom „Za i Przeciw” przekazano komunikat, że prezes odchodzi z powodu stanu zdrowia. Liczono też na to, że gwarancja stałych dochodów powstrzyma go przed oporem¹⁰⁷.

Była to kalkulacja błędna. Frankowski zdecydował się bowiem na środek drastyczny – wezwanie na pomoc Piaseckiego, któremu proponował fuzję ich organizacji. Szef „PAX-u” jednak poinformował o tym zarząd ChSS, wołąc pogłębić chaos w Stowarzyszeniu. Frankowski szukał jeszcze pomocy u Skarżyńskiego i Jerzego Sztachelskiego. Doprowadził też do przygotowania informacji na temat nadużyć finansowych swoich konkurentów i zaczął podburzać terenowe oddziały. W związku z tym zarząd zdecydował się na przecięcie problemu¹⁰⁸.

Frankowski nie skorzystał z oferty honorowej, dobrowolnej dymisji. Wobec tego 26 kwietnia usunięto go z funkcji i zawieszono w prawach członka. Od tego momentu działania Frankowskiego przybrały coraz bardziej groteskową formę. 30 kwietnia w towarzystwie także usuniętych z funkcji Kostkiewicza oraz Malareckiego włamał się do swojego gabinetu w ChSS. Przybył tam z własnym materacem, deklarując, że będzie tam „mieszkał, jadł i nocował” jako urzędujący prezes i powołując się na poparcie władz. Członkowie zarządu udali się wówczas do UdsW, otrzymując od Skarżyńskiego zapewnienie, że Frankowski nie cieszy się jego protekcją. Odwołany prezes z trudem dał się namówić na opuszczenie lokalu pod warunkiem zabezpieczenia jego gabinetu, a powszechną ciekawość wzbudziła zawartość szafy pancernej, do której chciał odzyskać klucze. Zdecydowano o zabezpieczeniu lokalu ChSS przez „dwóch silnych portierów”¹⁰⁹. Historia powtórzyła się jako farsa – Frankowski,

¹⁰⁷ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 338–339, 463–465; AAN, UdsW, sygn. 89/33, k. 77–79; „Za i Przeciw” 1968, 15, s. 15; „Za i Przeciw” 1968, 16, s. 2.

¹⁰⁸ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 343; sygn. IPN BU 0648/171, k. 21; sygn. IPN BU 0648/176, k. 175–176; sygn. IPN BU 0648/177, k. 8–9; AAN, UdsW, sygn. 89/33, k. 35–39.

¹⁰⁹ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 340, 466–467; sygn. IPN BU 0648/176, k. 156–157, 187–188.

rozprawiając się z grupą „lewicy bezpartyjnej” 11 lat temu, także siłą opanował redakcję i zabezpieczył ją przed opozycją¹¹⁰.

2 maja Frankowski nie został już wpuszczony do siedziby, wobec czego udał się do lokalu „Ars Christiana”. Zwołał tam zebranie pracowników, gdzie, ponownie twierdząc, że jest wspierany przez partię, w ławym przemówieniu prosił o wotum zaufania i uzyskał je¹¹¹. Dzień później podobny spektakl urządził w Częstochowie. Reakcja zarządu była porażająca – 3 maja Frankowskiego usunięto ze Stowarzyszenia, zaś wyczerpujący obraz wypadków otrzymały MSW, UdsW i warszawski Wydział Spraw Wewnętrznych. Do listy ofiar czystek dopisano też Jarosińskiego, odwołanego z funkcji głównego księgowego. Frankowski nie złożył jednak broni. Twierdząc, że z funkcji prezesa mogło odwołać go jedynie Walne Zgromadzenie, zablokował konto Stowarzyszenia oraz wystosował wnioski o interwencję do prokuratora generalnego Kazimierza Kosztirki, prezesa NIK, a także do UdsW i Prezydium Warszawskiej Rady Narodowej. Filipowicza i Makowskiego oskarżył o zniesławienie, składając odpowiednie pismo do marszałka Sejmu. Ponownie też poprosił o pomoc Piaseckiego. Wszystko to nie przyniosło jednak rezultatu, chociaż konkurenci obalonego prezesa na wszelki wypadek szukali protekcji u gen. Moczara. 15 maja odbyła się konfrontacja trzech posłów ChSS przed obliczem Skarżyńskiego, która, jak się zdaje, uświadomiła Frankowskiemu polityczną klęskę¹¹².

W czerwcu 1968 r. skonfliktowane strony zawarły porozumienie. Frankowski wrócił do ChSS i wycofał swoje skargi. Powierzono mu kierowanie pracami „Hejnału Mariackiego” oraz nadzór nad „Ars Christiana” i działem polonijnym. Jego częściowa rehabilitacja możliwa była dzięki nie do końca jasnym naciskom MSW i sekretarza KC Władysława Wichy. Domyślać się jedynie można, że komuniści uznali, że lepszy jest Frankowski w ChSS niż poza nim – zawsze wszak można było szantażować Filipowicza i Makowskiego groźbą jego powrotu do łask¹¹³.

Oznaczało to w istocie, że Frankowski zmienił taktykę działania. We wrześniu wysłał utrzymany w kordialnym tonie list do Filipowicza i Makowskiego. Nawoływał do pojednania, przyznawał się do błędów

¹¹⁰ Nie bez satysfakcji zauważał tę analogię Micewski (*Współzrządzić czy nie kłamać? PAX i ZNAK w Polsce 1945–1976*, Kraków 1981, s. 141).

¹¹¹ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 468.

¹¹² *Ibidem*, k. 468–471, 475–480; sygn. IPN BU 0648/176, k. 182–186; sygn. IPN BU 0648/181, k. 134–143, 146–148; AAN, UdsW, sygn. 89/33, k. 23, 30, 34, 74–75, 80, 85, 93.

¹¹³ AIPN, sygn. IPN BU 0648/174, k. 110–111; sygn. IPN BU 0648/177, k. 17–18; AAN, ARR, sygn. 261, nlb., *Notatnik informacyjny dla członków Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego*, 6 VIII 1968.

i wyciągał rękę do zgody¹¹⁴. Adresaci listu słusznie nie byli jednak zainteresowani poszerzeniem współpracy – w tym samym czasie były prezes rozpuszczał w terenie pogłoski o rozdźwiękach w zarządzie i starał się wzmocnić swoją pozycję jako szefa „Hejnału”¹¹⁵.

Zaplanowane na grudzień 1968 r. Walne Zgromadzenie Sprawozdawczo-Wyborcze zostało dobrze przygotowane pod względem doboru delegatów¹¹⁶, a także było konsultowane w UdsW, gdzie ustalono skład nowego zarządu¹¹⁷. Prezesem wybrano Filipowicza, jego pierwszym zastępcą Makowskiego, a drugim – Majdeckiego. Sekretarzem generalnym został Morawski¹¹⁸. Frankowski w historycznym i łzawym przemówieniu bronił swej linii, wreszcie efektownie zemdłał na mównicy. Z pomocą pospieszył mu tylko jeden działacz. Również na jednej tylko karcie w głosowaniu do zarządu dopisano jego nazwisko¹¹⁹.

Wydarzenia 1968 r., chociaż oznaczały klęskę Frankowskiego, nie zakończyły całkowicie jego kariery. Nowy zarząd dbał o to, żeby nie pojawiał się on zbyt często w siedzibie ChSS i dlatego redakcja „Hejnału” mieściła się w jego mieszkaniu. Na próby zmiany tego stanu rzeczy jego przeciwnicy reagowali wręcz alergicznie¹²⁰. Główny jednak spór dotyczył przedłużenia jego mandatu poselskiego. Frankowski starał się przekonać swych kolegów, że jeśli ufa mu Partia, to spór zarządu z nim oznaczał w istocie spór pomiędzy ChSS a PZPR. Ekwilibrystyka ta nie zmieniła jednak negatywnej wobec kandydatury byłego prezesa postawy Filipowicza i Makowskiego¹²¹.

W 1969 r. odbywały się wybory do Sejmu. Przywódcy Stowarzyszenia myśleli o nawet pięciu posłach. Tymczasem, ku ich złości, Frankowski dostał zgodę na kandydowanie, co zmniejszyło pulę do dwóch kandydatów. Byłemu prezesowi nie udało się oprzeć swych zabiegów o „Caritas” i Polski Komitet Pomocy Społecznej¹²², toteż wystartował, mimo członkostwa w ChSS, jako kandydat formalnie niezależny¹²³. W Sejmie kadencji

¹¹⁴ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 482–485.

¹¹⁵ *Ibidem*, k. 486; AAN, UdsW, sygn. 89/33, k. 40–42.

¹¹⁶ AIPN, sygn. IPN BU 0648/180, k. 38–41.

¹¹⁷ AAN, UdsW, sygn. 89/33, k. 83–84; sygn. 89/38, k. 5–6.

¹¹⁸ AAN, UdsW, sygn. 89/38, k. 8–10; *Walne Zgromadzenie Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego*, „Za i Przeciw” 1968, 50, s. 2–3.

¹¹⁹ AIPN, sygn. IPN BU 0648/171, k. 20; sygn. IPN BU 0648/177, k. 34–35, 38–43.

¹²⁰ *Ibidem*, k. 64–66.

¹²¹ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 493–494; sygn. IPN BU 0648/177, k. 76.

¹²² AAN, UdsW, sygn. 89/39, k. 20; sygn. 129/12, k. 79–80; KC PZPR, sygn. V/87, k. 528–534; AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 490–491; sygn. IPN BU 0648/173, k. 233–234; sygn. IPN BU 0648/177, k. 58.

¹²³ AIPN, sygn. IPN BU 00648/181, k. 13–18.

lat 1969–1972 przemawiał już po objęciu władzy przez Edwarda Gierka w duchu raczej pochlebnym wobec nowej ekipy¹²⁴.

Frankowski spotykał się w ChSS z licznymi szykanami¹²⁵, ale i sam demonstracyjnie lekceważył i obrażał swych niedawnych podwładnych¹²⁶. W 1971 r. Majdecki zablokował jego wyjazd zagraniczny, co nawet w UdsW uznano za bezsensowne, wobec czego wiceprezes kajał się przed Skarżyńskim w stylu dużo mówiącym o stosunkach na linii Urząd–ChSS¹²⁷.

W redakcji „Hejnału” Frankowski otoczony był przez ludzi nowego zarządu¹²⁸. Niemniej już w 1970 r. Makowski i Micewski starali się wymóc na Majdeckim zastąpienie byłego prezesa Micewskim¹²⁹. W kwietniu 1971 r., po żmudnych negocjacjach, Frankowski zgodził się na wypowiedzenie stanowiska naczelnego i objęcie funkcji Kierownika Zespołu Polonijnego w Dziale Zagranicznym, kierowanym przez Majdeckiego. Miało to umożliwić ostateczne zamknięcie „sprawy Frankowskiego” po przyłączeniu Zespołu Polonijnego do Ośrodka Studiów i Dokumentacji ChSS¹³⁰.

Frankowski próbował wówczas nawiązać kontakty ze „Znakiem”¹³¹. Starał się też o współpracę z „PAX-em”¹³². W 1969 r. Piasecki zezwolił mu na publikowanie na łamach „Słowa Powszechnego”. Jego *Spostrzeżenia i uwagi* nie przypominały jednak już tych z doby „odwilży”. Pisał w sposób suchy, sprawozdawczy, „na siłę”¹³³. Nawiązał też współpracę z warszawskim oddziałem „PAX-u”¹³⁴. Jakkolwiek nie oceniać by zresztą Piaseckiego, nie był on mściwy, nie był też jednak politycznym głupcem, żeby pozwolić Frankowskiemu odgrywać istotną rolę. W 1972 r. ten

¹²⁴ *Sprawozdanie Stenograficzne z 12 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniu 19 marca 1971 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 96–100; *Sprawozdanie Stenograficzne z 18 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w dniach 21 i 22 grudnia 1971 r.*, Warszawa [b.d.w.], ł. 115–120.

¹²⁵ AIPN, sygn. IPN BU 0648/177, k. 53.

¹²⁶ AIPN, sygn. IPN BU 0648/173, k. 214–215; sygn. IPN BU 0648/177, k. 106.

¹²⁷ AAN, UdsW, sygn. 93/6, k. 119–120, 122–123.

¹²⁸ AIPN, sygn. IPN BU 0648/171, k. 35.

¹²⁹ AIPN, sygn. IPN BU 0648/177, k. 111; sygn. IPN BU 0648/179, k. 267–269.

¹³⁰ *Ibidem*, k. 30; AAN, UdsW, sygn. 93/6, k. 126–127, 148–149.

¹³¹ AIPN, sygn. IPN BU 0648/138, k. 171–172.

¹³² AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 488.

¹³³ J. Frankowski, *Spostrzeżenia i uwagi (1). Po upływie 10 lat*, „Słowo Powszechno” 1970, 60, s. 3; idem, *Spostrzeżenia i uwagi. Przykład godny naśladowania*, „Słowo Powszechno” 1970, 262, s. 3–4.

¹³⁴ *Śp. dr Jan Frankowski*, „Słowo Powszechno” 1976, 33, s. 2; Relacja Andrzeja W. Kaczorowskiego złożona autorowi 29 V 2019 r.

ostatni nie ubiegał się już o poselski mandat¹³⁵. Odejście z Sejmu oznaczało faktycznie koniec jego politycznej kariery i wygaszanie społecznej aktywności¹³⁶.

W 1968 r. program ChSS zmienił się na jeszcze bardziej oportunistyczny¹³⁷. Stowarzyszenie zaktywizowało się jednak w dziedzinie współpracy z innymi wyznaniem chrześcijańskimi¹³⁸. Zmiany te pozytywnie oceniano w UdsW i Wydziale Administracyjnym KC¹³⁹. Wszelkie próby zwiększenia siły Stowarzyszenia, poprzez wprowadzenie jego działaczy do ministerstw czy na placówki dyplomatyczne, nie przynosiły jednak rezultatu¹⁴⁰.

W 1970 r. do ścisłego kierownictwa ChSS wybrano tych samych działaczy co dwa lata wcześniej, poszerzono przy tym Zarząd do 13 osób i włączono do niego m.in. Rostworowskiego¹⁴¹. Niemniej, w tzw. kierowniczej piątce (Filipowicz, Makowski, Majdecki, Morawski, Romaniuk), do której z czasem dołączył Rostworowski, zawierano doraźne koalicje i toczono nieustanne spory. Ostateczną walkę o władzę stoczyli dwaj spowinowaceni arystokraci i współpracownicy SB: Morawski i Rostworowski¹⁴². Konflikt wynikał i z tego, że Morawski awansował młodych działaczy, którzy chcieli zastąpić dożywających „w ChSS-owskim zapieku” byłych pomniejszych narodowców i chadeków¹⁴³. Jak oceniał jeden z działaczy: „Jedynie Frankowski jest tym co cementuje, ale jak on się skończy to rozleci się Zarząd, albo trzeba będzie szukać nowego

¹³⁵ AIPN, sygn. IPN BU 0648/178, k. 205.

¹³⁶ *IV Zjazd Towarzystwa „Polonia”, „Za i Przeciw” 1973, 23, s. 15; Naczelne władze Społecznego Komitetu Przeciwalkoholowego wybrane na II Krajowym Zjeździe SKP, „Zdrowie i Trzeźwość” 1971, 5, s. 2.*

¹³⁷ AIPN, sygn. IPN BU 0648/179, k. 50–60; AAN, ARR, sygn. 245, nlb., J. Makowski, *Miejsce i rola Polski, IX 1968 r.*; sygn. 261, nlb., *O linii ideowo-politycznej Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego (wybór artykułów i przemówień), V 1969 r.*; *Polska – Związek Radziecki – Watykan, „Materiały Problemowe ChSS” 1971, s. 1–6; W trosce o interesy narodu, „Za i Przeciw” 1968, 13, s. 2–3; List Zarządu Głównego Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego do Władysława Gomułki, „Za i Przeciw” 1968, 13, s. 2.*

¹³⁸ AIPN, sygn. IPN BU 0639/21/3, k. 29–30; sygn. IPN BU 0648/174, k. 190–191; sygn. IPN BU 0648/181, k. 189.

¹³⁹ AAN, KC PZPR, sygn. XI/881, k. 11–13, 15; UdsW, sygn. 87/29, k. 58–64; sygn. 89/34, k. 18.

¹⁴⁰ AIPN, sygn. IPN BU 0648/171, k. 108–109; AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX–171, k. 131–133.

¹⁴¹ AIPN, sygn. IPN BU 0648/171, k. 47–51; sygn. 0648/174, k. 165–169; *Walne zgromadzenie Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, „Za i Przeciw” 1970, 51/52, s. 2.*

¹⁴² AIPN, sygn. IPN BU 0648/171, k. 69–73; sygn. IPN BU 0648/173, k. 226–227; sygn. IPN BU 0648/178, k. 23–25; sygn. IPN BU 0648/180, k. 173–181; sygn. IPN BU 0648/181, k. 82–83.

¹⁴³ AIPN, sygn. IPN BU 0648/171, k. 96.

Frankowskiego”¹⁴⁴. Charakterystyczne było rozpuszczanie pogłosek o związkach konkurentów z byłym prezesem¹⁴⁵ i wzajemne oskarżenia, że nic nie zmieniło się od 1968 r.¹⁴⁶ Dowodem słabości ChSS były także wybory do Sejmu w 1972 r., kiedy to znów otrzymało ono dwa mandaty. Obok Filipowicza posłem został, ku przerażeniu Zarządu, Rostworowski¹⁴⁷. Sytuacją w ChSS byli coraz bardziej zirytowani zarówno Skarżyński¹⁴⁸, jak i oficerowie MSW¹⁴⁹. Ostatecznie okres zamętu zamknęło powierzenie w lutym 1974 r. funkcji przewodniczącego Zarządu Morawskiemu. Stał on na czele Stowarzyszenia aż do jego przekształcenia w Unię Chrześcijańsko-Społeczną w 1989 r.¹⁵⁰

Jan Frankowski zmarł w Warszawie 7 lutego 1976 r., a cztery dni później pochowano go na stołecznym Cmentarzu Powązkowskim¹⁵¹. O wiele serdeczniej pożegnało go „Słowo Powszechne” niż „Za i Przeciw”¹⁵².

Frankowski wywodził się ze środowiska wiejskiego i awans społeczny osiągnął z dużym trudem. Mimo tego, że niegdyś słynął z wygłaszania poglądów kontrowersyjnych, z czasem mógł dojść do wniosku, że jest to zbyt ryzykowne. Być może dały znać o sobie cechy osobowości autorytarnej, która czyni jednostkę uległą wobec silniejszych i autokratyczną wobec podwładnych¹⁵³. Jako takiego w istocie oceniały go czynniki decyzyjne¹⁵⁴. W wypadku sporów i konfliktów prezes stawał się niespokojny i przygnębiony do momentu załagodzenia sprawy¹⁵⁵ i uzyskania pewności, że nic nie zagraża *splendid isolation* ChSS¹⁵⁶.

¹⁴⁴ AIPN, sygn. IPN BU 0648/177, k. 89.

¹⁴⁵ AIPN, sygn. IPN BU 0648/179, k. 225–226.

¹⁴⁶ AIPN, sygn. IPN BU 00170/911/4, k. 172–259; sygn. IPN BU 0648/180, k. 197–199.

¹⁴⁷ AIPN, sygn. IPN BU 00200/1127, k. 235–237; sygn. IPN BU 0648/178, k. 202–204, 214–216. Już w 1968 r. pozytywnie oceniano postawę i ambicję Rostworowskiego, aby wejść w skład Zarządu ChSS. AIPN, sygn. IPN BU 0648/172, k. 115.

¹⁴⁸ AIPN, sygn. IPN BU 0648/173, k. 96.

¹⁴⁹ AIPN, sygn. IPN BU 0648/179, k. 187.

¹⁵⁰ XI Walny Zjazd Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, „Za i Przeciw” 1974, 10, s. 2; Przyszłość Polski naszym wspólnym zadaniem, „Za i Przeciw” 1974, 10, s. 3–4; Uchwała programowa Ogólnopolskiego Zjazdu Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, „Za i Przeciw” 1977, 25, s. 3.

¹⁵¹ A.W. Kaczorowski, *op. cit.*, s. 135.

¹⁵² Ś.p. Jan Frankowski, „Za i Przeciw” 1976, 8, s. 2; Ś.p. dr Jan Frankowski, „Słowo Powszechne” 1976, 33, s. 2.

¹⁵³ Cf.: M. Mazur, *Antykomunistycznego podziemia portret zbiorowy 1945–1956. Aspekty mentalno-psychologiczne*, Lublin–Warszawa 2019, s. 177–182.

¹⁵⁴ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/1, k. 199–200.

¹⁵⁵ AIPN, sygn. IPN BU 0648/169/2, k. 293–295.

¹⁵⁶ *Ibidem*, k. 299–302, 325–326.

Frankowskiego zgubił jego polityczny oportunizm, wywołujący niezadowolenie komunistów i działaczy ChSS, którzy regularnie przedstawiali go w MSW jako „syjonistę”, „klerykała” i „rewizjonistę”¹⁵⁷. Tymczasem, o ile twórca ChSS wyrażał sympatie wobec Izraela, o tyle był krytykowany zarówno przez prymasa, „PAX” i „Znak”, zaś Gomułka i Kliszko długo nie przypisywali mu jakiegokolwiek szkodliwości. Brak aktywności i lawirowanie były skuteczne w czasie „małej stabilizacji”. Ta kończyła się jednak w dobie narastania sporów w ChSS. Frankowski chciał „być zawsze w środku”¹⁵⁸. Upadł politycznie dlatego, że zasadę, która mogła być jedynie taktyczna, uznał za strategię i dogmat.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

Akta Jana Frankowskiego, sygn. 5, 8, 11.

Archiwum Rodziny Rostworowskich, sygn. 241, 243, 245, 255, 258, 261.

Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. V/52, V/87, XI/881, 237/XIX-171.

Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 74/74, 74/82, 87/26, 87/29, 89/12, 89/13, 89/17, 89/26, 89/27, 89/33, 89/34, 89/35, 89/38, 89/39, 89/42, 89/191, 93/6, 129/11, 129/12.

Urząd Rady Ministrów w Warszawie, sygn. 16/279.

Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu:

Korespondencja Redakcji, teka 175.

Papiery osobiste Jerzego Giedroycia, sygn. 08.01.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie:

sygn. IPN BU 00170/302, 00170/911/1-4, 00191/14, 00945/796, 00231/231/1-2, 001043/1139, 001043/1768, 001043/3945, 001102/723, 00200/1127, 0204/1416, 0639/21/3, 0648/46/1, 0648/46/2, 0648/46/3, 0648/48/1, 0648/49/1, 0648/55/1, 0648/55/2, 0648/56/1, 0648/75/1, 0648/75/4, 0648/96/1, 0648/118/2, 0648/138, 0648/155, 0648/169/1, 0648/169/2, 0648/170/1, 0648/170/2, 0648/171, 0648/172, 0648/173, 0648/174, 0648/175, 0648/176, 0648/177, 0648/178, 0648/179, 0648/180, 0648/181, 01355/222.

Archiwum Jerzego Hągmajera:

Materiały bez sygnatury: List grupy „Dziś i Jutro” do W. Gomułki w sprawie utworzenia partii katolickiej, 10 VIII 1946.

Archiwum Katolickiego Stowarzyszenia Civitas Christiana w Warszawie:

Akta Aleksandra Bocheńskiego, sygn. VII A-305.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Spuścizna Kazimierza Szwarzenberg-Czernego, sygn. 29/1346/11, 29/1346/24, 29/1346/56, 29/1346/60, 29/1346/63, 29/1346/64.

¹⁵⁷ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 434-435; sygn. IPN BU 0648/175, k. 173-180; 0648/176, k. 178-179.

¹⁵⁸ AIPN, sygn. IPN BU 01355/222, k. 440.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Archiwum Łosiów z Niemiec, sygn. 123.

Studium Polski Podziemnej:

Oddział VI Sztabu Naczelnego, sygn. A.497.

Press (Prasa)

„Argumenty” 1965.

„Awangarda Państwa Narodowego” 1934–1935.

„Bunt Młodych” 1935.

„Dziś i Jutro” 1947.

„Kierunki” 1982.

„Ład” 1990.

„Materiały Problemowe ChSS” 1971, 1978.

„Odnowa” 1946.

„Polityka” 1938.

„Słowo Powszechne” 1955–1956, 1968, 1970, 1976.

„Trybuna Ludu” 1956.

„Tygodnik Powszechny” 1965, 1968, 2006.

„Za i Przeciw” 1957–1970, 1973–1974, 1976–1977.

„Zdrowie i Trzeźwość” 1971.

„Życie i Myśl” 1951, 1956.

Printed sources (Źródła drukowane)

Dobraczyński J., *Tylko w jednym życiu. Wspomnienia*, Warszawa 1977.

Dudek A., *Stowarzyszenie PAX w systemie politycznym Polski Ludowej w świetle dokumentów*, w: B. Bankowicz, A. Dudek, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996.

Friszke A., *Koło postów „Znak” w Sejmie PRL 1957–1976*, Warszawa 2002.

Friszke A., „Towarzysze tolerują klerykalizm i religianctwo”. *Zenon Kliszko o stosunkach z Kościołem (1958)*, „Więź” 1996, 6.

Giedroyc J., *Autobiografia na cztery ręce*, red. K. Pomian, Warszawa 1999.

Giedroyc J., Mieroszewski J., *Listy 1957–1975. Część pierwsza*, red. R. Habielki, Warszawa 2016.

Historia z konsekwencjami. Rozmawiają Krzysztof Kozłowski i Michał Komar, Warszawa 2009.

Marzec 1968 w dokumentach MSW, t. 2, Kronika wydarzeń, cz. 2, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasiak, Warszawa 2018.

Popiel K., *Od Brześcia do „Polonii”*, London 1967.

Sprawozdania Stenograficzne Sejmu Ustawodawczego RP, Warszawa 1947–1952.

Sprawozdania Stenograficzne Sejmu PRL, Warszawa 1952–1972.

Stomma S., *Pościg za nadzieją*, Paris 1991.

Wyszyński S., *Pro Memoria*, t. 6, 1959, red. G. Łeszczczyński, Warszawa 2019.

Wyszyński S., *Pro Memoria*, t. 7, 1960, red. R. Łatka, Warszawa 2019.

Zabłocki J., *Dzienniki 1956–1965*, t. 1, Warszawa 2008.

Zabłocki J., *Dzienniki*, t. 2, 1966–1975, Warszawa 2011.

Zawieyski J., *Dzienniki*, t. 1, *Wybór z lat 1955–1959*, red. A. Knyt, M. Czocho, B. Kaliski, A. Uścińska, Warszawa 2011.

Zawieyski J., *Dzienniki*, t. 2, *Wybór z lat 1960–1969*, red. A. Knyt, M. Czocho, B. Kaliski, A. Uścińska, Warszawa 2012.

Studies (Opracowania)

- Andrusiewicz A., *Stronnictwo Pracy 1937–1950. Ze studiów nad dziejami najnowszymi chadecji w Polsce*, Warszawa 1988.
- Błaszak T., *Służba Bezpieczeństwa wobec Stowarzyszenia PAX i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w województwie szczecińskim w latach 1952–1990*, w: *Sensus Catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.
- Bujak W., *Historia Stronnictwa Pracy 1937–1946–1950*, Warszawa 1988.
- Dudek A., Pytel G., *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn 1990.
- Eisler J., *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.
- Friszke A., *Między wojną a więzieniem 1945–1953. Młoda inteligencja katolicka*, Warszawa 2015.
- Friszke A., *Nadzieje i złudzenia. Środowiska katolików świeckich przed i po Październiku 1956*, w: *Sensus Catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.
- Gucewicz D., *Dywersyjna rola Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w ruchu katolickim (na przykładzie Gdańska)*, w: *Sensus Catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.
- Hańderek M., *Komitet Prasy Młodych 1936–1939*, w: *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej 2014*, red. M. Hańderek, Ł. Kamiński, Warszawa 2015.
- Hańderek M., *Unia 1940–1948. Dzieje zapomnianego ruchu ideowego*, Warszawa 2019.
- Kaczorowski A.W., *Frankowski Jan Józef*, w: *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce. A–J*, red. R. Bender et al., Lublin 1994.
- Król M., *Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych” i „Polityki”*, Paris 1979.
- Lesiakowski K., *Mieczysław Moczar „Mietek”. Biografia polityczna*, Warszawa 1998.
- Lisicka H., *Pluralizm światopoglądowy w koncepcjach politycznych PAX, ChSS i PZKS*, Wrocław 1991.
- Materiały do historii ruchu społecznie postępowego PAX*, z. 4, *Postawa ruchu społecznie postępowego PAX w trudnych latach stalinizmu i pierwszych zapowiedzi odnowy socjalizmu (1951–1955 r.)*, red. J. Wójcik, Warszawa 1978.
- Mazur M., *Antykomunistycznego podziemia portret zbiorowy 1945–1956. Aspekty mentalno-psychologiczne*, Lublin–Warszawa 2019.
- Micewski A., *Współrzędzić czy nie kłamać? PAX i ZNAK w Polsce 1945–1976*, Kraków 1981.
- Mysiakowska-Muszyńska J., *Zabiegi o legalizację Stronnictwa Narodowego w kraju w latach 1945–1947*, Warszawa 2011.
- Noszczak B., *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008.
- Orzełek A., *U genezy Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego. Powstanie i rozpad pierwszego zespołu redakcyjnego tygodnika „Za i Przeciw”, „Kwartalnik Historyczny” 2019, 126, 4.*
- Ptaszyński R., *Stommizm. Biografia polityczna Stanisława Stommy*, Kraków 2018.
- Sikorski T., *Fronda. Rozłam w Stowarzyszeniu PAX w 1955 roku. (Geneza – przebieg – konsekwencje)*, „Dzieje Najnowsze” 2018, 50, 1.
- Sikorski T., *Orientacje ideowo-polityczne środowisk katolików świeckich w Polsce (1956–1972)*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 2, 1956–1972, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2017.

- Sikorski T., „Secesja – krnąbrne dziecko odwilży” *Geneza Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego (październik 1956–październik 1957)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, 37, 1.
- Sikorski T., „*Sensus catholicus*”. *Orientacje ideowe powojennych legalnych środowisk katolików świeckich w Polsce Ludowej. Zbliżenia i oddalenia*, w: *Sensus Catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.
- Sikorski T., *Węzeł gordyjski. Katolicy świeccy w PRL (1956–1989)*, Warszawa 2021.
- Skibiński P., *Chadecja w PRL? Czy politycy katolicycy byli chrześcijańskimi demokratami?*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, 2.
- Szumilo M., *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2014.
- Turowski K., „*Odrodzenie*”. *Historia Stowarzyszenia Katolickiej Młodzieży Akademickiej*, Warszawa 1987.
- Zakrzewski M., *Rewolucja konserwatywna – przypadek polski. Myśl polityczna środowiska „Bunt Młodych” i „Polityki” 1931–1939*, Kraków 2021.
- Zamiatała D., *Katolicy koncesjonowani wobec obchodów Milenium*, w: *1966. Milenium chrztu Polski prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2016.

NOTA O AUTORZE

Ariel Orzełek (ur. 1990) – dr, adiunkt w Katedrze Metodologii i Badań nad XX–XXI w. w Instytucie Historii UMCS w Lublinie. W swych badaniach zajmuje się środowiskami katolików świeckich w Polsce Ludowej, ich biografistyką, myślą polityczną i dziejami organizacyjnymi. Szczególnie interesują go działacze, których drogi życiowe były niejednoznaczne i które miały w sobie etapy idealizmu i oportunizmu. Autor monografii *Poszukiwanie modelu realizmu politycznego. Myśl i publicystyka Aleksandra Bocheńskiego* (wydawnictwo UMCS, Lublin 2019) oraz licznych artykułów, opublikowanych m.in. w „Dziejach Najnowszych”, „Kwartalniku Historycznym”, „Polish Biographical Studies”, „Przeglądzie Nauk Historycznych”, „Res Historica”.

ABOUT THE AUTHOR

Ariel Orzełek (1990) – PhD, assistant professor in the Department of Methodology and Research on the XX–XXI century (UMCS in Lublin). In his research, he is concerned with the circles of lay Catholics in People’s Poland, their biography, political thought, and organizational history. He is particularly interested in activists whose life paths were ambiguous, and who had stages of idealism and opportunism. He published, inter alia, *Poszukiwanie modelu realizmu politycznego* (UMCS, Lublin 2019) and numerous articles in „Dzieje Najnowsze”, „Kwartalnik Historyczny”, „Polish Biographical Studies”, „Przegląd Nauk Historycznych”, „Res Historica”.